

Marian van der Klein en Theo van der Meer

Gevangen in slachtofferschap.

HOMOSEKSUALITEIT EN DE TWEEDE WERELDOORLOG

Klaus Müller (red.), *Doodgeslagen, doodgezwegen. Vervolging van homoseksuelen door het nazi-regime 1933-1945*. Amsterdam: Schorer Boeken 2005.

Klaus Müller en Judith Schuyf (red.) *Het begint met nee zeggen. Biografieën rond verzet en homoseksualiteit, 1940-1945*. Amsterdam Schorer Boeken 2006.

Wie kan ik nog vertrouwen? Homoseksueel in Nazi Duitsland en bezet Nederland. Tentoonstelling in opdracht van het Ihlia. Van 21 april 2006 tot 10 januari 2008 achtereenvolgens in: Herinneringscentrum Westerbork, Verzetsmuseum Amsterdam, Verzetsmuseum Leeuwarden, en Nationaal Monument Kamp Vught.

Op 6 november 1943, tegen middernacht, deed de Haagse zedenpolitie een inval in het pand Obrechtstraat 207 nadat ze een tip had ontvangen dat homoseksuelen en lesbiennes daar een gemaskerd bal zouden houden. Niet minder dan 29 mannen en 19 vrouwen werden opgebracht naar een politiebureau in de Archimedesstraat. Een jongeman, bijgenaamd Anna Mae Wong, die het feest georganiseerd had ter gelegenheid van zijn 21e verjaardag, was via het huis van de burens ontkomen. Er werd in het pand een ruime voorraad drank en versnaperingen aangetroffen, en een grammofoon met platen.

Enkele van de aangehouden mannen droegen vrouwenkleden. Anna Mae Wong vierde zelf het feest als Spaanse danseres. Een van de vrouwen droeg een smoking, terwijl een ander verkleed was als Boefje. Vijftien van de feestgangers kwamen van buiten Den Haag. Bijna alle in Den Haag woonachtige aanwezigen zaten als bekende homoseksuelen met foto en al in de kaartenbak van de zedenpolitie: ze frequenteerden – ook

midden in de oorlog – een homokroeg die gedreven werd door twee van de opgebrachte vrouwen. Zeven minderjarigen werden diezelfde nacht overgegeven aan de kinderpolitie of opgehaald door hun ouders. De overige feestgangers werden blijkens het Journaal van de politie om vier uur 's nachts naar huis gestuurd nadat proces-verbaal was opgemaakt wegens overtreding van de dansvergunning.

Het was business as usual. Ook voor de oorlog deed de politie invallen op feesten en bijeenkomsten van homoseksuele vriendenkringen, zeker als ze vermoedde dat er minderjarigen aanwezig zouden zijn. Homoseksualiteit was in Nederland al in 1811 gedecriminaliseerd, maar homoseksuele contacten tussen volwassenen en minderjarigen waren in Nederland strafbaar sinds de invoering van art. 248bis in 1911. Bij concrete verdenking konden de meerderjarigen gerechtelijk vervolgd worden; de minderjarigen konden onder toezicht worden gesteld. Dat gebeurde niet altijd, maar het was gebruikelijk dat hun

ouders in elk geval werden geïnformeerd over het seksuele contact. Tijdens de oorlog, in juli 1940, voerde de bezetter Verordening 40/81 in. Die verordening stelde alle homoseksuele contacten strafbaar, ook die tussen volwassenen onderling en die tussen minderjarigen; op contacten tussen volwassenen kwam maximaal vier jaar gevangenisstraf te staan.

Op de tentoonstelling ‘Wie kan ik nog vertrouwen?’ – over homoseksuelen in Nazi Duitsland en bezet Nederland – is deze inval op het Haagse bal masqué hét voorbeeld van vervolging wegens homoseksueel gedrag in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. De samenstellers van de tentoonstelling grijpen dit voorval echter niet aan om de continuïteit met de periode voor 1940 aan te geven; zij benadrukken juist dat de bezetting het klimaat voor homoseksuelen veranderde. Zij tonen naar aanleiding van de inval een brief van Frits van Eeghen in Amsterdam, waarin hij schrijft dat hij heeft gehoord dat meer dan 25 gearresteerden naar strafwerkkampen in Duitsland zijn weggevoerd. Dat gerucht werd destijds door het SS-tijdschrift *De Storm* verspreid, maar bleek uiteindelijk niet waar. Het citaat van Van Eeghen eindigt op de tentoonstelling met de woorden: ‘in deze tijd is het maar beter zo onopvallend mogelijk te leven.’ De inval op het bal masqué, het gerucht over de werkkampen en de voorgenomen zelfcensuur in de brief staan op de tentoonstelling symbool voor de angst en de bedreiging die homoseksuelen moeten hebben gevoeld onder het nazi-regime. Tentoonstellingsmaker Klaus Müller – onder andere museumconsultant bij het United States Holocaust Memorial Museum – wekt de indruk dat het leven van homoseksuelen in deze periode, zowel in Nederland als in Duitsland, een aaneenschakeling van repressie en vervolging was: het regime was allesoverheersend en de mentaliteitsverandering die het nazi-regime met zich meebracht in de samenleving is niet alleen van toen en daar. Op sommige plaatsen zou het zo weer kunnen gebeuren, is zijn boodschap. Daar vallen wat betreft het verleden de nodige

kanttekeningen bij te plaatsen.

Müller stuurt met zijn selectie uit het voornamelijk Duitse materiaal, de argeloze kijker een wel zeer bepaalde kant op: hij kadert de Nederlandse homo-bezettingsgeschiedenis in binnen een verhaal over concentratiekampen en holocaust. Dat op zich is natuurlijk niet verboden, maar het beeld dat hieruit oprijst is wel te dramatisch ingekleurd, zeker wat betreft de Nederlandse situatie. In *Doodgeslagen, doodgezwegen* en de tentoonstelling wreken zich drie dingen: ten eerste het gebrek aan (gepubliceerd) vervolgonderzoek naar die Nederlandse situatie; ondanks de als standaardwerk beschouwde studie van Pieter Koenders (*Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie: bestrijding van zedeloosheid in Nederland met nadruk op de repressie van homoseksualiteit*, 1996) weten wij nog niet zoveel van het alledaagse bestaan van de gemiddelde homo of lesbo. Had hij/zij het moeilijker dan de gemiddelde hetero tijdens de bezetting? Had hij/zij het moeilijker of makkelijker dan voor of na de bezetting? Het is tot op heden onbekend. De tentoonstelling biedt te weinig informatie over essentiële verschillen tussen Nederland en Duitsland.

Ten tweede speelt de opdracht waarmee het kabinet Kok in 2001 geld ter beschikking stelde om vervolging van homoseksuelen onder de aandacht te brengen bij een breder publiek een grote rol – in die opdracht ligt de nadruk op vervolging en wie naar het vervolgingsdrama zoekt, zal het ook vinden. En ten derde toont Müller zich een kind van de homo-emancipatiebeweging die in de jaren zeventig en tachtig een stevige groepsidentiteit creëerde rond het oorlogsverleden en die gespitst was op erkenning van de slachtoffers van het nazi-regime. Het gebruik en de populariteit van de roze driehoek in deze beweging, in Nederland met name tussen 1970 en 1987, is veelzeggend. Het voorbeeld van het bal masqué kan in deze setting niet anders dan als extreem repressief geïnterpreteerd worden, terwijl het met hetzelfde recht kan wijzen op een bloeiende Haagse subcultuur waaraan zowel homo’s als lesbiennes deelnamen, en die de politiek

in de bezettingstijd niet strenger aanpakte dan daarvoor.

De tentoonstelling ‘Wie kan ik nog vertrouwen?’ is de gecombineerde, zeer verkorte, driedimensionale versie van twee bundels die onlangs bij uitgeverij Schorer Boeken verschenen over het fascinerende thema van homoseksualiteit en de Tweede Wereldoorlog: Doodgeslagen, doodgezwegen en Het begint met nee zeggen. Müller is bij alle drie de projecten nauw betrokken geweest, maar in de laatst genoemde publicatie heeft het slachtofferperspectief minder, en de Nederlandse situatie meer ruimte gekregen. Het is een bundel biografische schetsen van homoseksuele en lesbische individuen en groepen, zoals Frieda Belinfante, Karel Pekelharing en Castrum Peregrini, die in Nederland hebben deelgenomen aan het verzet.

Van burgerschap naar slachtofferschap

Al in 1946 wees de inmiddels 81-jarige Jacob Anton Schorer, in 1912 de oprichter van de eerste Nederlandse homorechtenorganisatie (NWHK), op het feit dat homoseksuelen een belangrijke bijdrage hadden geleverd aan de onderduik en het actieve verzet, waarbij ‘tal van hen het offer van hun leven gebracht hebben.’ Hij zal daarbij aan de groep rondom Willem Arondeus gedacht hebben, die in 1943 de befaamde overval op het Amsterdamse bevolkingsregister uitvoerde, maar ook aan Han Stijkel, in 1943 geëxecuteerd in Berlijn, die Schorer in de meidagen 1940 geholpen had bij de vernietiging van zijn archief. Voor Schorer betekende deze verzetsdeelname dat homoseksuelen hun burgerschap bewezen hadden en hij gebruikte die om aanspraken op gelijkberechtiging – afschaffing van het discriminatoire wetsartikel 248bis – kracht bij te zetten.

Waar Schorer bewezen heldendom wilde gebruiken, ontdekte de generatie van omstreeks 1970-1980 het slachtofferschap als middel om

erkenning af te dwingen. In een paar jaar tijd werden, zowel in Nederland als daarbuiten, naar later bleek, veel te hoge schattingen gemaakt van het aantal homoslachtoffers van de Tweede Wereldoorlog – tot honderdduizenden. Er begon een verbeterde strijd om erkenning, in Nederland vooral ook om een plaats aan de tafel van de gerechtigden tot de nieuwe Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers 1940-1945. Tot nog toe heeft dat slechts in één geval tot erkenning geleid (Tiemon Hofman), gerechtvaardigd door het feit dat betrokkene na de oorlog voortdurend van werk en andere zaken is buitengesloten vanwege zijn veroordeling als zestienjarige tijdens de oorlog. Het is deze strijd die tot op heden mede de verbeelding van het verleden tekent. Ook de twee boeken en de tentoonstelling die we hier bespreken lijden meer of minder aan die (ver)tekening.

De recente publicaties sluiten duidelijk aan bij hedendaagse tendensen in het spreken over de Tweede Wereldoorlog. Er is meer aandacht dan voorheen voor het leven van lesbische vrouwen, de lotgevallen van joodse homoseksuelen, het gebruik van een groene driehoek in de kampen, de minachting bij politieke gevangenen voor homoseksuelen, en het directe verband tussen de bestrijding van homoseksualiteit en de zorg van het nationaal-socialisme om de erfelijke zuiverheid van het arische ras. Niet voor niets was de Duitse Rijkscentrale ter Bestrijding van Homoseksualiteit ook die ter bestrijding van abortus; een combinatie die goed laat zien dat het fascistische gedachtegoed over homoseksualiteit mede geïnspireerd werd door dat over voortplanting. Door dat te laten zien krijgt onderzoek naar de rechtsvervolging op basis van paragraaf 175, het wetsartikel waar homoseksuele mannen in Duitsland het meest van te duchten hadden, meer reliëf.

De biografische interesse is groot en zo krijgen met name homoseksuele verzetshelden en slachtoffers van het nazi-regime een gezicht – de liefdesgeschiedenis van Werner Burger (bloemist in Berlijn) en Franz Singer bijvoorbeeld, komt zowel in *Doodgeslagen*, *doodgezwegen* als op de

tentoonstelling uitgebreid aan de orde. Met aandacht voor detail, onder andere mogelijk door een niet eerder vertoonde gedetailleerde bestudering van circa 3000 Duitse rechtsdossiers, wordt lezers en kijkers, een beklemmend beeld van de geringe bewegingsvrijheid en soms regelrechte vervolging van homoseksuelen tijdens het nazi-regime (en daarna) voorgeschoteld. Het is een beeld dat je bij de strot grijpt en waar de samenstellers en auteurs lof voor kan worden toegezwaid: de historiografie van de vervolging in Duitsland is een bundel rijker. Doodgeslagen, doodgezwegen mist een behoorlijke bibliografie – nu is het zoeken in de noten – en een zakelijke uitleg over de relevante ontwikkelingen in het Duitse rechtssysteem had in de inleiding niet misstaan, maar dit zijn slechts twee minpuntjes in een over het algemeen redelijk geslaagde presentatie van nieuw onderzoek naar homovervolging in Duitsland onder het fascisme.

Toch blijven er na lezing van Doodgeslagen, doodgezwegen en na bezichtiging van *Wie kan ik nog vertrouwen?* twee zaken knagen. De ene heeft te maken met de pretentie van de samensteller dat hier ook het Nederlandse verhaal verteld wordt en de tweede betreft de enigszins eenzijdige belichting van slachtoffers. De specifieke situatie waarin Nederlandse homoseksuele mannen en lesbische vrouwen zich bevonden, wordt gepresenteerd als een voetnoot bij het Duitse verhaal. In termen van vervolging is het lot van homoseksuelen in Nederland tijdens de bezetting echter onvergelijkbaar met dat van de homoseksuelen in Duitsland. In Duitsland werden circa honderdduizend homo's gearresteerd wegens homoseksueel gedrag, van hen werden er 50.000 veroordeeld en kwamen er ongeveer 15.000 in concentratiekampen als Dachau, Sachsenhausen, Mauthausen Buchenwald, en Flossenbürg terecht, waar zij te herkennen waren aan roze en groene driehoeken. In Nederland zijn er iets meer dan honderd vonnissen bekend op basis van Verordening 40/81 die door de Duitse bezetter werd ingevoerd. Dit kan het topje van de enorme ijsberg zijn, maar waarschijnlijk is

dat niet. Vervolging wegens het Nederlandse art. 248bis (homoseksuele contacten met minderjarigen tussen 16 en 21) ging wel door tijdens de bezetting, maar nam af in vergelijking met de vooroorlogse periode (Koenders 1996). Dat laat onverlet dat enkele joodse mannen die op grond van art. 248bis zijn opgepakt, hun arrestatie uiteindelijk met de dood moesten bekopen nadat ze waren overgedragen aan de Duitsers.

Nederland een stamverwant land?

Voor informatie over Nederland wordt in Doodgeslagen, doodgezwegen en op de tentoonstelling geput uit het werk van Pieter Koenders en de fotocollectie van Jan Carel Warffemius. Koenders schreef het enige artikel over Nederland in Doodgeslagen, doodgezwegen. Hij lijkt in de opening af te stevenen op een duidelijke boodschap: met de titel presenteert hij Nederland als 'stamverwant land' met bijbehorende 'vervolgingsijver'. Eén van Koenders' belangrijkste conclusies is echter dat de repressie in Nederland ten tijde van de bezetting niet scherp was. Een openingscitaat van Jef Last blijkt vooral op de Duitse context te slaan. Daarmee brengt Koenders een dubbele boodschap, die de lezer in spagaat achterlaat: overheerst nu de gelijkens of het verschil tussen Nederland en Duitsland? Markeren de bezettingsjaren een breuk in de repressie van homoseksualiteit of was er veeleer sprake van continuïteit? Koenders spreekt van een groeiende repressie in de jaren dertig, maar vertelt vervolgens dat een drietal voorgenomen repressieve maatregelen nooit geëffectueerd is. Zijn interpretatie van de jaren dertig weersprekt overigens de contemporaine inzichten van Schorer, die in een congres van katholieke artsen in 1939 een teken zag dat homoseksualiteit van katholieke zijde eindelijk serieus werd genomen. Bovendien lijkt Koenders het zicht op het grotere geheel te verliezen wanneer hij stelt dat het antisemitisme van de Duitse bezetter 'zelfs tot uitdrukking kwam in een

ongelijke behandeling van joden en niet-joden bij de repressie van homoseksualiteit.' (181) Een merkwaardige zin die gezien kan worden als gevolg van het (te) centraal stellen van de vervolging van homoseksualiteit in Nederland. Homo's of homoseksualiteit stonden niet centraal tijdens de vervolging die in Nederland tussen '40 en '45 plaatsvond. In Nederland werden in de eerste plaats joden (als joden) vervolgd of zij nu homoseksueel waren of niet.

Om van vervolging van homoseksualiteit (of homoseksuelen) in bezet Nederland te spreken is trouwens om meerdere redenen problematisch. Een intentie om homoseksualiteit te bestrijden, een ideologie die homoseksualiteit wilde uitbannen, en een politieapparaat dat homoseksuelen registreerde (en dat trouwens voor de oorlog al deed), resulteerden misschien wel in angst voor vervolging, maar niet in vervolging zelf. Ideologie en praktijk lijken in Nederland nogal uiteen te hebben gelopen tijdens de bezetting. De Nederlandse wetgeving 'vervolgde' met het discriminatoire artikel 248bis sinds 1911 bovendien maar een beperkte groep homoseksuelen, namelijk zij die het met jongens en meisjes onder de 21 jaar deden. Zoals gezegd had Verordening 81/40, die alle homoseksuele contacten strafbaar stelde, slechts iets meer dan honderd vonnissen tot gevolg; er werden vooral minderjarigen boven de 16 mee vervolgd die voor de oorlog waarschijnlijk met onder toezichtstelling te maken kregen. Op de tentoonstelling worden het Nederlandse 248bis en de Duitse paragraaf 175 te zeer op één lijn gesteld: er wordt de indruk gewekt dat alle homoseksueel gedrag in Nederland strafbaar was zoals in Duitsland. De verschillen tussen de Nederlandse en Duitse wetgeving en juridische praktijken worden zo onzichtbaar voor het Nederlandse publiek.

De 'beeldverhalen' uit de collectie van Warffemius laten, meer dan de artikelen, zien hoe de situatie in Nederland vorm kreeg, en geven, waarschijnlijk niet toevallig, over het algemeen meer aanleiding tot een vrolijker boodschap. Zo zijn er foto's van Evert van Kuyk en Peter de Kleer, één daarvan in een hooiberg (?) bij

familie in Wijk bij Duurstede in 1944. Het paar bleek na de oorlog jaren boven het hoofd van de Sicherheitsdienst in Amsterdam gewoond te hebben. Het is een gemiste kans dat de bundel deze beeldverhalen zonder commentaar laat en dat er niet meer artikelen over Nederland of andere bezette gebieden zijn opgenomen. Daardoor raken andere verhalen dan die van regelrechte vervolging uit zicht, meer dagelijkse en goed aflopende gebeurtenissen blijven veelal onbesproken, en het verschil in situatie tussen joodse en niet-joodse homoseksuelen komt slechts sporadisch aan de orde.

Slachtoffers en overlevenden in Duitsland

Wie op zoek naar informatie over de Nederlandse geschiedenis eenmaal oog heeft gekregen voor de niet-vervolgden, gaan andere dingen opvallen, en daarmee komen we op het tweede grote probleem: het slachtofferperspectief. Waar in mainstream geschiedschrijving over oorlog en bezetting zowel in Nederland als in Duitsland steeds meer ruimte komt voor grijstinten, ligt het met name op de tentoonstelling en in Doodgeslagen, doodgezwegen meestal zwart-wit. De titel van de bundel, die voornamelijk uit het Duits vertaalde artikelen over Duitsland bevat, verwijst naar geweld, vooropgezette moord en een achteraf moedwillig doodzwijgen van de gebeurtenissen door historici. De redacteur en samensteller, Klaus Müller, zegt in de inleiding de kloof tussen holocauststudies en onderzoek naar homofobie van de nazi's te willen overbruggen. De vraag wat homofobie en holocaust met elkaar te maken hadden tussen 1933 en 1945 is gezien het hoge aantal homoseksuele dodelijke slachtoffers in Duitsland, Oostenrijk en de Elzas een legitieme. Het antwoord dat Müller op deze vraag nogal impliciet geeft, namelijk 'zeer veel' wagen wij echter te betwijfelen. Vrees voor homoseksuelen leidt niet automatisch tot hun uitroeiing; het Nederlandse geval laat zien dat dit geen automatisme is. De vraag verdient een

opener en genuanceerder benadering dan die in de tentoonstelling en in dit boek gehanteerd wordt.

De holocaust verwijst in het algemeen naar de systematische uitroeiing van joden door vergassing in concentratiekampen/vernietigingskampen. Van zo'n systematische poging tot uitroeiing van homoseksuelen – een homocaust – is zelfs in Duitsland geen sprake geweest, en in de bezette landen al helemaal niet. Ondanks al het leed dat in deze bundel wordt geboekstaafd – angst, onderduik en maskerade, verklipping, verlies van baan, woning en eer, isolement, vernedering en dood door uitputting en geweld – waren de overlevingskansen van homo's vele malen groter dan die van joden. Van de honderdduizend wegens homoseksueel gedrag in Duitsland gearresteerde homo's, werden er 50.000 niet veroordeeld en kwamen er zeker 85.000 nooit in een concentratiekamp terecht. De maximaal 15.000 mannen die daar wel werden opgesloten, werden niet direct uitgeroeid, maar 'heropgevoed' en onder erbarmelijke omstandigheden ingezet bij diverse arbeidsprojecten. Van hen overleefde circa 40% de oorlog. Hoewel tentoonstelling en publicaties benadrukken dat er nauwelijks bewijs nodig was voor vervolging, werd een op de twee arrestanten dus niet veroordeeld. Deze grote groep ontkomen slachtoffers vraagt om een verklaring, maar de vraag daarnaar wordt niet gesteld, laat staan beantwoord.

Voor de overlevenden van het nazi-regime is in boek en tentoonstelling alleen belangstelling voor zover zij opnieuw slachtoffer werden, van hun omgeving, de geschiedschrijving en de naoorlogse compensatieregelingen. Het glas van de homo is altijd half leeg bij deze invalshoek – ad infinitum – en de boze buitenwereld heeft het altijd gedaan. In de context van de homovervolging in het Duitse rijk lijkt het wel alsof Goldhagens Hitlers' willing executioners nog een keer overgedaan wordt, maar nu met homo's als het haasje, en homofobie als antisemitisme: het lijkt alsof het hele Duitse volk stond te springen om homo's aan te geven. Als dat zo was, hoe kan dan het grote aantal homoseksuele overlevenden

worden verklaard? Dat is een ingewikkelder kwestie waarover meest wordt gezwegen.

In Doodgeslagen, doodgezwegen ontsnappen maar twee artikelen aan de half leeg interpretatie: Gabrielle Rossbach (over verlies van baan, woning en eer) en Albert Knoll, over Dachau. De precisie lijkt bij hen te prevaleren en dan blijkt naast alle ellende, dat burens, ouders en werkgevers ook nog wel eens poging deden iemand vrij te krijgen of te beschermen; soms met succes. Dan blijkt ook dat een veroordeling tot gevangenisstraf, het tuchthuis of het concentratiekamp niet altijd zonder enige vorm van proces plaatsvond, integendeel, en zeker niet altijd de dood tot gevolg had. Er waren homoseksuelen die op grond van de rechtsregels weer werden vrijgelaten en wie niet joods was had daar een veel grotere kans op dan wie dat wel was. Dan blijkt ook dat er binnen het vervolgingsklimaat – in de kampen en daar buiten – verschillende perioden waren. Zo wordt het begrijpelijker hoe zo veel homoseksuelen de oorlog konden overleven in Duitsland.

Over het algemeen echter is er in deze bundel met een negental nogal beschrijvende artikelen geen aandacht voor die andere, ingewikkelder kant van de medaille. Liever wentelen de auteurs zich in – overigens natuurlijk terecht – morele verontwaardiging over de behandeling van kampslachtoffers; de telkenmale herhaalde boodschap dat deze slachtoffergeschiedenis zo vaak vergeten of liever verdrongen is, spreekt wat dat betreft boekdelen. Het is natuurlijk waar dat homovervolging in het algemeen geen stevige plaats toebedeeld heeft gekregen in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, maar wie anno 2001 de kans krijgt om een boek te maken over homoseksualiteit en de oorlog, kan aanhaken bij modernere geschiedschrijving. Daarin spelen de handelingsmogelijkheden van de betrokkenen (agency), zowel in de rechtbank als in het dagelijks leven, een grotere rol. Bovendien heeft die modernere geschiedschrijving oog voor een variëteit aan scenario's die zich tijdens het nazi-regime kon voltrekken. Die variëteit is essentieel voor de geschiedenis van homoseksuelen in deze

periode, zowel in Duitsland als in Nederland.

Homo's werden ook in Duitsland lange tijd buitengesloten van naoorlogse compensatieregelingen. Paragraaf 175 was er ook al voor 1933 en de in 1935 aangescherpte nazi-versie bleef in West Duitsland tot 1969 van kracht. Oost Duitsland ging in 1950 terug naar de versie van voor 1935. Na de oorlog werden de aanspraken van vervolgte homoseksuelen dan ook niet erkend, ook als zij om andere redenen dan homoseksualiteit vervolgd waren. Susanne zur Nieden spreekt in de bundel van 'een doorgaande lijn van minachting'. Ook tegenstanders, of zoals Zur Nieden zou zeggen 'zelfs tegenstanders' van het nazi-regime getuigden van minachting en wantrouwen jegens homoseksuelen. Helaas blijven in haar artikel over de hiërarchie van slachtoffers na de oorlog, de recente inzichten van Dagmar Herzog onbesproken. Zur Nieden en andere auteurs in Doodgeslagen hadden mooi in debat kunnen gaan met Herzog over continuïteit en discontinuïteit in seksualiteitskwesities tijdens en na de oorlog. Volgens Herzog was niet zozeer het nazisme als wel de wederopbouwperiode funest voor seksuele cultuur in het algemeen in Duitsland, en homoleven in het bijzonder. De nazistische tijd bood veel meer mogelijkheden voor homoseksueel contact dan het klimaat na 1945.

Al in de jaren tachtig stelden de Nederlandse samenstellers van Homoseksualiteit en Fascisme dat 'fascisten niet alleen iets tegen homo's, maar ook iets met homo's' hadden (1985). Omgekeerd waren er niet alleen homo's die iets tegen, maar ook genoeg die iets met fascisme hadden. Het voorbeeld van de homoseksuele SA-chef Ernst Röhm, vermoord in de Nacht van de lange messen, wordt altijd met graagte geciteerd in de literatuur. Deze dubbelzinnige geschiedenis is in de loop van de strijd om erkenning van het slachtofferschap van homo's tijdens de Tweede Wereldoorlog op de achtergrond geraakt. Voor de homo-emancipatiebeweging die in de jaren zeventig opstond, zaten homo's in het verdomhoekje en homogeschiedenis was altijd en overal een geschiedenis van repressie. Natuurlijk was

het zaak uit dat verdomhoekje te stappen, maar wie dat kon had groot geluk of was bijzonder moedig. Het is een lied van repressie, strijd en moeizame overwinning dat wel vaker gezongen wordt in een geschiedenis van de beweging geschreven door de beweging zelf. Het heeft ons inziens echter te weinig aandacht voor de steeds veranderende context van het dagelijks leven, en voor krachten in de samenleving en de geschiedenis die van positieve invloed waren op de ruimte die homoseksualiteit kreeg.

Helden die Nee zeggen

Verandert de toonzetting (over de positie in bezet Nederland, over Nederland als wel of geen trendvolger van Duitsland, over slachtofferschap) als homoseksuelen niet als slachtoffers maar als helden worden neergezet? Komen we met andere woorden in Het begint met nee zeggen een complexer geschiedbeeld tegen? Ja en nee. Het begint met nee zeggen bevat biografische schetsen van al dan niet praktiserende homoseksuele individuen en groepen die hebben deelgenomen aan het verzet in Nederland. Niet alleen hun isolement en angst, maar ook hun keuzes en hun handelingsvrijheid tijdens de bezetting komen hier aan bod. Het ligt er een beetje aan welke auteur aan het woord is, maar over het algemeen komen de betrokkenen meer als subjecten in beeld en minder als objecten: minder als degenen die worden doodgeslagen of doodgezwegen, en meer als degenen die het niet bij nee zeggen laten, maar ook iets gaan doen. Reddingsacties, vluchtverhalen en ontsnappingsroutes, de banden met de Joodse gemeenschap, het belang van vriendschappen, tijdschriften, het leven voor de oorlog en niet te vergeten de kunst, de auteurs laten het allemaal zien. Omdat voor de oorlog maar weinig homoseksuele mannen en vrouwen openlijk voor hun homoseksualiteit uitkwamen, en dus aan een dubbelleven en geheimhouding gewend waren, is wel eens verondersteld dat homoseksuelen bij uitstek geschikt waren voor verzet en dat ze er daarom ook

een groot aandeel in hebben gehad. De bundel maakt duidelijk dat het zo simpel niet lag. Allereerst speelt er natuurlijk de kwestie of men deze mensen wel homoseksueel mag noemen als zij zelf nooit in die termen over hun relaties gepraat hebben. Judith Schuyf vertelt in haar mooie bijdrage over schilderes Ru Paré en concertzangeres Theodora (Do) Versteegh dat de dames jarenlang hebben samengewoond, maar volgens de nabestaanden een eigen huishouden, een eigen slaapkamer, ja zelfs hun eigen servies erop nahielden. Door hun vriendschap en hun netwerk wisten zij tijdens de oorlog niet minder dan 52 joodse kinderen van de dood te redden. Jef Last was openlijker over zijn homoseksualiteit. Volgens Hans Goedkoop in deze bundel echter, ligt een relatie tussen zijn homoseksualiteit en zijn deelname aan het verzetsblad *De Vonk* niet zo voor de hand. Dat is in dit geval nu juist enigszins verbazingwekkend: is het toeval dat de redacteurs Jef Last, Tom Roth en Piet Meertens homoseksueel waren en bij Niek Engelschman, oprichter van het COC aan huis vergaderden? In zijn autobiografische geschriften getuigt Last herhaaldelijk van zijn diepe affectie voor Engelschman. Dergelijke emotionele, soms homo-erotische banden, hebben wellicht niet alleen een rol gespeeld in de groep rond Willem Arondeus, de enige trouwens, die zelf via de naoorlogse getuigenis van zijn advocaat, de bekende Lou Mazirel, inging op de vermeende verwijfdheid van homoseksuelen. Hij zou haar gevraagd hebben de boodschap over te brengen dat niet alle homoseksuelen bange mietjes waren. In de inleidende stukken in de bundel wordt benadrukt dat na de oorlog homoseksuelen vooral als onmannelijk werden beschouwd en daarom geen plek hebben gekregen in het verzetspantheon. De problematisering van mannelijkheid en vrouwelijkheid lijkt tijdens de bezetting in verzetskringen zelf minder relevant te zijn geweest. Zo lezen we dat homoseksualiteit van mensen als Arondeus en Belinfante aanvankelijk geen enkel probleem was. En uit de bijdrage van Marita Keilson-Lauritz over *Castrum Peregrini* ('burcht van de vreemdeling'), blijkt dat deze

heren het weer heel anders oplosten; het is het weinig bekende verhaal over nota bene een Duitse groep in Nederland die onderdak bood aan Duitse joodse onderduikers. Deelnemers aan de groep zetten zich af tegen gangbare noties van homoseksualiteit en waren verenigd in hun bewondering voor de Duitse dichter Stefan George en net als hij, overtuigde aanhangers van de pedagogische eros, een opvoedingsideaal dat gebaseerd was op erotische aantrekkingskracht tussen meester en leerling. Aanhangers van de pedagogische eros zagen zich vaak juist als zeer viriel en verafschuwden verwijfdheid. Het is overigens jammer dat nergens wordt verteld dat in het vooroorlogse Duitsland dit model om voorrang streed met dat van Magnus Hirschfeld, dat de aangeboren vrouwenzijde van homoseksuele mannen benadrukte. Keilson's artikel geeft ruim baan voor de complexiteit van het homoseksuele verleden, een complexiteit die bij Klaus Müller weer uit het zicht verdwijnt. In *Het* begint met Nee zeggen heeft hij twee artikelen. Het ene gaat over de rol die de homoseksuele Arondeus speelde bij de overval op het Amsterdamse bevolkingsregister, die ondergesneeuwd raakte door de aandacht voor rokkenjager Gerrit van der Veen. De laatste kreeg wel een plaats in het collectieve geheugen, de eerste niet, aldus Müller. Uiteindelijk kan hij er echter niet om heen dat De Jong in deel VI van *Het Koninkrijk der Nederlanden* wel uitgebreid ingaat op de man, diens homoseksualiteit, en ook op het homo-erotische karakter van deze verzetsgroep, maar dan verwijt hij De Jong weer dat hij de woorden van Mazirel niet heeft geciteerd. De ironie is, dat Müllers bijdrage vooral gebaseerd is op twee biografieën en de uitvoerige schets die De Jong van de overval op het bevolkingsregister geeft, met Arondeus in de hoofdrol. Zo klinkt ook in deze bundel af en toe de weklacht van het slachtofferschap die de andere bundel en de tentoonstelling ontsiert, een slachtofferschap dat zich voortzet tot op de dag van vandaag. Frieda Belinfante was naar eigen zeggen de initiatiefneemster van voornoemde aanslag.

Volgens Müller is ze helemaal weggeschreven uit de officiële geschiedschrijving, ook wat betreft haar rol in het kunstenaarsverzet. Dat er wel wat vraagtekens te plaatsen zijn bij haar bijdrage aan de aanslag op het bevolkingsregister – ze werd bijvoorbeeld nadien niet direct gezocht door de autoriteiten – moet de lezer uit de voetnoten bijeensprokkelen. Er hoeft niet de minste twijfel over te bestaan dat Frieda Belinfante een plaats in de bundel (en op de tentoonstelling) verdiende, maar het had ook zonder die merkwaardige mix gekund waarin ze wordt neergezet als echte held die nooit over haar daden heeft willen praten, waarin geschiedschrijvers vervolgens verweten wordt dat ze haar genegeerd hebben, en waarin de lezer dan op de koop toe verteld wordt dat ze waarschijnlijk alleen maar open met haar interviewer heeft willen praten omdat deze ook homoseksueel is.

Kan het ook anders?

Op de achterkaft van Het begint met nee zeggen lezen wij dat de al dan niet homoseksuele verzetssrijders ‘met dit boek eindelijk de aandacht krijgen die zij verdienen’, maar wat ons betreft verdienen zij nog meer aandacht en dat dan op een veelzijdiger en menselijker leest. Zowel bij het helden- als het slachtofferverhaal, zowel bij de verzets- als de vervolgingsgeschiedenis hoort ons inziens aandacht voor fricties en (schijnbare) tegenstrijdigheden. Hoewel de netwerken van de verzetshelden anders doen vermoeden, benadrukken deze publicaties vooral het isolement waarin homo’s zich voor en tijdens de oorlog bevonden, een isolement dat de vervolging, angst en dreiging versterkte. Wie echter uitgaat van dat isolement, zou kunnen overwegen of datzelfde isolement, gepaard aan stilte en geheimhouding, homoseksuelen en lesbiennes niet juist heeft beschermd tegen vervolging. Wellicht ligt daarin de verklaring van de geringe vervolging in Nederland, zoals ook Judith Schuyf in 2006 op een congres suggereerde. Er zijn echter in deze publicaties en in de

bronnen genoeg aanwijzingen om ook over de verbintenissen te spreken van homoseksuelen met de wereld om hen heen. De verzetsactiviteiten vormen maar één voorbeeld. Hoe waren homo’s verder verbonden met de wereld om hen heen? Als daaraan aandacht was besteed, was de tentoonstelling misschien iets minder duidelijk, maar in elk geval een stuk spannender geworden. Het klimaat waarin homoseksuelen in Duitsland leefden mag na 1933 omgeslagen zijn, het verhinderde Frans Toethuis en zijn joodse vriend niet om eind jaren dertig naar Duitsland op vakantie te gaan ; het verhinderde niet dat twee Nederlandse hoerenjongens en de Nederlandse jood Hugo van Win tijdens de bezetting naar Berlijn togen om daar de tijd van hun leven te hebben. Het verhinderde Ben van Elsland niet om in de Arbeitseinsatz bij Kiel op allerlei plaatsen te vrijen met zijn eerste grote liefde. In Nederland werden sommige opgepakte homoseksuelen door de politie mishandeld tijdens de oorlog, anderen werden na een verklaring op het bureau vrijgelaten en niet meer lastig gevallen. Zelfs in Duitsland werden er in de jaren veertig homoseksuelen uit concentratiekampen vrijgelaten. Het is, gezien het grote aantal doden onder het nazi-regime, misschien wrang om lang bij deze tegengestelde bewegingen stil te staan, maar ze zijn wel fascinerend en het is een gemiste kans om deze andere kant van de oorlogstijd – de ontsnappingsroutes, de vrijlating, het avontuur, de mazen in de wet, de mogelijkheden in het rechtssysteem en de dagelijkse praktijk, de bescherming door burens, vrienden en familie, de opbloeiende liefdes en de onderlinge solidariteit – buiten beschouwing te laten.

LITERATUUR

- Dagmar Herzog, *Sexuality and German Fascism*. Berghahn, New York etc., 2004
Dagmar Herzog, *Sex after Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany*. Princeton University Press, Princeton, 2005.

Steffie van den Oord, 'Super-Germaan. Ben van Elsland, Zaandijk 1924.' In: *Liefde in oorlogstijd*. Contact, Amsterdam/Antwerpen, 2004, 66-78.

J.A. Schorer, *Gelijkheid van recht, ook hier!* De Driehoek, 's Graveland [1946].

Judith Schuyf, *Levenslang. Tiemon Hofman, ver volgd homoseksueel en avonturier*. Schorer Boeken, Amsterdam, 2003.

Theo van der Meer studeerde Nederlands en is betrokken bij het project Homoseksualiteit in de Twintigste Eeuw. Hij heeft in binnen- en buitenland gepubliceerd over de geschiedenis van homoseksualiteit in Nederland. Voor zijn proefschrift Sodoms Zaad in Nederland. Het Ontstaan van Homoseksualiteit in de Vroegmoderne Tijd (1995) kreeg hij de Premium Erasmus Studieprijs voor buitengewone dissertaties in de geesteswetenschappen. In het voorjaar van 2007 verschijnt van zijn hand de biografie, Jhr. mr. Jacob Anton Schorer. Een Biografie van Homoseksualiteit.

Marian van der Klein (1964) is historica.

Op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis doet zij momenteel onderzoek naar homoseksualiteit en de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog (www.iisg.nl/research/homosexuality.php). In 2005 promoveerde zij op Ziek, zwak of zwanger. Vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen 1890-1940.

verschenen in De Gids 170 (2007) 1, 73-84.